

zich vooral op de RCA, Richard Harms op de CRC. Het zijn informatieve stukken die vanuit cultureel-sociaal oogpunt vooral het verzet van de CRC tegen amerikanisering laten zien.

Het is een gelukkig idee geweest van de redactie de bundel te besluiten met een serie kleine biografieën als sectie 5. Het zijn stuk voor stuk goed geschreven portretten die de kerkelijke en maatschappelijke problemen die in de vorige secties ter sprake kwamen, *ad hominem* demonstreren. Ze zijn in chronologische volgorde opgenomen. Aan bod komen eerst twee predikanten, een CRC- en een RCA-dominee, respectievelijk door James Bratt en Earl Kennedy. George Harinck werpt in een belangrijk opstel over Geerhardus Vos, hoogleraar aan Princeton Theological Seminary, licht op deze tamelijk onbekende en tot mystiek geneigde figuur die een centrale rol speelde bij de introductie van Abraham Kuypers neo-calvinisme in de VS. Annemieke Galema vestigt daarna de aandacht op de kleine Friese kolonie in Chicago. Het laatste portret van de hand van Cornelis van Minnen mag met recht een uitsmijter genoemd worden. Hij schrijft over Hendrik Willem van Loon, een bourgondisch man in voorkomen en manier van leven, journalist, illustrator en polyhistor die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog zeer verdienstelijk maakte voor de Nederlandse belangen in de VS.

Als geheel is de bundel, mede dankzij de strakke organisatie een geslaagde publicatie te noemen. Ze laat op veel plaatsen de aanknopingspunten met het werk van Swierenga zien. Toch is er in diens werk een element dat in de bundel nauwelijks wordt weerspiegeld, namelijk zijn vroege studies over *de frontier* en met name het aanrakingsgebied met de *native Americans*, de Indiaanse stammen in het Midwesten. Op een enkele plaats komen die contacten heel even ter sprake, maar men zou er graag meer over hebben gelezen want ook hier lag een deel van de belevingswereld van de vroege Nederlandse immigranten.

N. Bootsma

P. van der Velde, *Een Indische liefde. P. J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (Dissertatie Leiden 2000; Amsterdam: Balans, 2000, 451 blz., f65,-, ISBN 90 5018 529 0).

Deze biografie van de negentiende-eeuwse hoogleraar in de Indische taal- en volkenkunde P. J. Veth (1814-1895) is een belangrijk boek. Niet omdat er in Nederland zo weinig biografieën zouden zijn geschreven. Die mythe kunnen we inmiddels gevoeglijk achter ons laten. Wel omdat Van der Velde via het leven van Veth het negentiende-eeuwse liberalisme tekent in al zijn progressiviteit en beperktheden. Dat leven illustreert hoe zich dat liberalisme ontwikkelde tot een Nederlands nationalisme en hoe belangrijk daarin de koloniale factor werd, voor Veth zelfs 'de bestaansgrond van Nederland'.

De Dordtenaar Veth, zoon van een groothandelaar in ijzerwaren, evolueerde van een begaafd en hardwerkend student in de theologie tot een even hard werkend hoogleraar in de Indische taal- en volkenkunde. Zuinig op zijn tijd liet hij geen ogenblik ongebruikt en wist hij naar eigen zeggen zo zijn werkzaamheid 'te vermenigvuldigen'. Zijn weg liep van de studie theologie in Leiden over Breda, waar hij korte tijd aan het KMA Engels en Oosterse talen doceerde (1838-1841), naar het Atheneum in Franeker (1841-1842) en vandaar via het Atheneum Illustre te Amsterdam (1842-1864) terug naar de Leidse universiteit (1864-1884). Met *Java, zijn magnum opus* van drie delen en 3.000 bladzijden, werd hij de autoriteit op het gebied van Nederlands-Indië. En al was hij een slecht didacticus die zijn beperkt aantal studenten uit eigen werk dicteerde en voorlas, hij had door zijn persoonlijke aandacht bij hen geen slechte pers.

Zijn oeuvre omvat 20.000 bladzijden waarvan 80% aan Indië is gewijd. Hij werd de popu-

larisator van Indië, toen die kolonie in Nederland nog nauwelijks bekendheid genoot. Pas in de jaren zeventig van de negentiende eeuw zouden aardrijkskunde en geschiedenis van de archipel verplichte vakken worden op de lagere school en een plaats krijgen in de jeugdliteratuur. Veths lovende recensie in *De Gids* gaf Multatuli's *Max Havelaar* bekendheid. In Leiden zou hij van 1864 tot 1877 aanstaande ambtenaren scholen in humanitaire zorg voor de inheemse bevolking. Of hij daarmee, zoals Van der Velde beweert, ook zorgde voor een nieuwe generatie 'ethische' bestuursambtenaren, is een vraag. Die waren immers rond 1900 al weer aan hun (vroegtijdig) Indisch pensioen toe.

Veth beperkte zich niet tot universitair onderwijs en onderzoek. Hij was een geëngageerde wetenschapper, die al in de jaren veertig de kant van de liberale oppositie koos en zich als redacteur van het tijdschrift *De Gids* 33 jaar lang voor liberale doeleinden zou inzetten (1843-1876).

Zijn liberalisme was nationalistisch getint. Als jonge dertiger zag hij weinig om zich heen, waar hij als Nederlander trots op meende te kunnen zijn. Even flirtte hij romantisch met de Duitse Bond als mogelijke inspiratie voor internationale weerbaarheid en nationale inspiratie. Na een fysieke en psychische inzinking kwam het licht echter ook voor hem uit het Oosten. Nederlands-Indië werd voor hem een reden voor nationale trots, het kenmerk van Nederlands nationale identiteit. Indië werd het brandpunt van zijn wetenschappelijke en zijn politieke inzet. Zelf heeft hij de kolonie nooit bezocht. Helaas maakt Van der Velde de reden daarvoor niet geheel duidelijk. Vormden Veths zwakke gezondheid, zijn eeuwige klachten over geldgebrek, de afstand, of een — aan anderen verweten — gebrek aan ondernemingszin de onneembare drempels? Wetenschappelijk achtte Veth een bezoek ook niet direct noodzakelijk. Volgens de encyclopedische wetenschapsbeoefening van zijn tijd, beschouwde hij zich zelf als 'koningin temidden van werkbijen' en vatte hij vooral samen.

Veths liberaal-koloniale programma stond bol van zaken die wij nu als tegenstrijdig beschouwen. Zijn aandacht voor de geschiedschrijving van de Indonesische volken stond naast pleidooien voor de verovering van Atjeh. Al rond 1850 pleitte hij voor ontwikkeling van Indië als morele genoegdoening voor de uit Indië genoten inkomsten. Daarmee was hij een vroege pleitbezorger van een ethische politiek. Openbaarheid van bestuur, vrijheid van meningsuiting, afschaffing van het cultuurstelsel, bevordering van de vrije handel, ook de gewesten buiten Java zouden die ontwikkeling garanderen. Versmelting van de belangen van moederland en kolonie zou volgens hem uitmonden in een voor alle partijen gunstige assimilatie, maar dat assimilatie-ideaal vormde geen belemmering voor zijn geloof in westerse superioriteit. Veth leefde in een tijd dat nog alles tegelijk mogelijk werd geacht, mits de meest knellende economische banden van het oude systeem maar opgeheven zouden worden.

Met de oprichting van het aardrijkskundig genootschap in 1873 groeide zijn liberaal nationalisme uit tot wetenschappelijk imperialisme, gericht op Azië en Afrika. Veth werd woordvoerder van de 'stamverwante' belangen. Zijn zoon Daniël, die in de jaren zeventig en tachtig door deelname aan expedities in Sumatra en Afrika Veths idealen fysiek gestalte gaf, zou die betrokkenheid niet overleven. Hij kwam in 1885 om in de Congo.

Paul van der Velde heeft een mooie biografie geschreven, die aan alle regels van het spel voldoet: Veths leven, op zichzelf al interessant, weerspiegelt een bredere historische ontwikkeling. Tekst en context vormen een onlosmakelijk geheel. Het boek is vlot geschreven, mooi gecomponeerd en gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid bronnen. Er is slechts één kanttekening bij te maken en één bezwaar te noemen. De auteur doet er lang over voordat hij een keuze maakt uit de termen inlands, Indisch, inheems en Indonesisch om tenslotte de laatste te hanteren als aanduiding voor de oorspronkelijke bevolking van de archipel. Dat is in de koloniale geschiedschrijving tegenwoordig ook de meest gebruikelijke; Indisch duidt op een andere bevolkingsgroep.

Het ene bezwaar geldt vooral Veth zelf. Over zijn persoonlijk leven schreef deze weinig, zijn biografie daardoor niet veel meer. Veth ervoer de zwaarte van het leven aan den lijve: vier doodgeboren kinderen, drie die niet eens één jaar werden, twee die als tiener overleden, een vrouw die veel ziek was en in 1865 na 20 jaar huwelijk stierf. Slechts één van zijn 11 kinderen overleefde hem. Vrijwel al Veths emoties over zoveel ellende gingen schuil achter en in zijn werk. Op zijn huwelijksdag schreef hij Potgieter nog een briefje om zich te verontschuldigen over niet nagekomen werkafspraken; aan het ziekbed van zijn meest dierbare zoon Cornelis die als veertienjarige aan tbc overleed, vertaalde hij het werk van de Britse bioloog A. R. Wallace. Werk was voor hem het belangrijkste medicijn. Over dat werk gaat dan ook deze biografie, een fraai portret maar achter glas.

Elsbeth Locher-Scholten

M. Stekelenburg, *200 Jaar werken bij de overheid*, I, 1813-1940, II, 1940-1998 (Den Haag: Sdu uitgevers, 1999, 397, 424 blz., f98,50, ISBN 90 12 08721 X (I), ISBN 90 12 08722 8 (U)).

De hier voorliggende studie handelt over een vrijwel nog onontgonnen terrein in de Nederlandse historiografie: de geschiedenis van het overheidspersoneel. Over geen enkele beroepsgroep van enige importantie is zo weinig geschreven als over de ambtenarij. In vergelijking met het aantal publicaties over de arbeidsverhoudingen in het bedrijfsleven, valt het aantal historische studies over de arbeidsverhoudingen bij de overheid bijna volledig in het niet. Dat is opmerkelijk, want ambtenaren vormen en vormden een belangrijke groep van werknemers. Niet alleen is de overheid sinds de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden de grootste werkgever geweest, maar bovendien is het welslagen van het overheidsbeleid voor een groot deel afhankelijk van degenen die voor de voorbereiding en uitvoering van dit beleid verantwoordelijk zijn.

De lijvige bundel *200 Jaar werken bij de overheid*, geschreven door de Rotterdamse organisatiesocioloog Mikis Stekelenburg, biedt daarom een meer dan welkome aanvulling op onze kennis over de vaderlandse arbeidsverhoudingen en de publieke sector. Dit geldt des te meer doordat de auteur uitvoerigheid niet geschuwd heeft. Tezamen beslaan beide delen een ruime 800 dichtbeschreven bladzijden. De bundel beschrijft op gedetailleerde wijze het ontstaan en de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen, de arbeidsvoorwaarden en de rechtspositie van ambtenaren gedurende de laatste twee eeuwen in Nederland. Tevens schenkt de studie uitgebreide aandacht aan de ontstaansgeschiedenis van de ambtenarenvakbeweging, de vorming van structuren van georganiseerd overleg en de bijzondere arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden waarmee overheidswerklieden te maken hadden. Dit alles gebeurt tegen het decor van bredere processen als staatsvorming, emancipatie en democratisering. De bundel valt uiteen in twee delen. Deel I beschrijft de periode van 1813 tot 1940, terwijl in deel II de jaren tussen 1940 en 1998 centraal staan.

De verschijningsdatum van het boek lijkt uitstekend gekozen. De arbeidsverhoudingen bij de overheid maken de laatste jaren een drastische ontwikkeling door. Onder druk van culturele veranderingen en als gevolg van financiële beweegredenen worden de arbeidsvoorwaarden en de rechtspositie van ambtenaren steeds meer aangepast aan de situatie in het bedrijfsleven. Dit betekent dat de speciale sociale zekerheidsarrangementen voor ambtenaren geleidelijk verdwijnen en dat het collectief arbeidsvoorwaardenoverleg bij de overheid meer en meer op dat in het bedrijfsleven gaat lijken. Tegelijkertijd hebben rationalisatie en marktconform denken in veel overheidsinstellingen hun intrede gedaan.